

УПРАВЛІННЯ ОСВІТИ І НАУКИ
ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
ОДЕСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ІНСТИТУТ УДОСКОНАЛЕННЯ ВЧИТЕЛІВ
НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ ЦЕНТР УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
ТА ЛІТЕРАТУРИ, УКРАЇНОЗНАВСТВА

Г. А. Могильницька

**ЛЮДИ НА БЕЗДОРІЖЖІ
(КОМЕДІЯ ПРО ТРАГЕДІЮ)**

До проблеми адекватного
прочитання української класики

1

УПРАВЛІННЯ ОСВІТИ І НАУКИ
ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
ОДЕСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ІНСТИТУТ УДОСКОНАЛЕННЯ ВЧИТЕЛІВ
НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ ЦЕНТР УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
ТА ЛІТЕРАТУРИ, УКРАЇНОЗНАВСТВА

Г. А. Могильницька

ЛЮДИ НА БЕЗДОРІЖЖІ
(КОМЕДІЯ ПРО ТРАГЕДІЮ)

До проблеми адекватного
прочитання української класики

На допомогу учителю-словеснику

Одеса
«Друкарський дім»
2008

ББК 74.5
М 74
УДК 371.214.114

Галина Анатоліївна Могильницька
М 74 Люди на бездоріжжі (комедія про трагедію).
До проблеми адекватного прочитання української
класики / На допомогу учителю словеснику. – Одеса:
Друкарський дім, 2008. – 32 с.
ISBN 978-966-389-167-5

Рецензенти:

Є. О. Сверстюк – літературний критик, письменник.

*В. І. Сподарець – завідувач кафедри української філології
Одеського Південноукраїнського університету ім. К. Ушинсько-
го, кандидат філологічних наук, доцент.*

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Одеського обласного інституту удосконалення учителів
Протокол № 4 від 24.12.2007 р.*

ISBN 978-966-389-167-5

© Могильницька Г. А., 2008

...Да, природа мне многое дала,
но я умру, не сделав ничего,
достойного сил моих, не оставив
за собой никакого благотворного следа... [16.242]

...Зачем я жил? Для какой
цели я родился? А, верно, было
мне назначение высокое,
потому что я чувствую
в себе силы необъятные.
Но я не угадал своего
назначения, я увлекся
приманками страстей
пустых... [там же]

...Он болезненно чувствовал,
что в нем, как в могиле,
зарыто что-то хорошее,
светлое, может быть, уже
умершее, или лежит оно, как
золото в недрах горы, и давно
пора бы этому золоту
стать ходячей монетой. Но глубоко
и тяжело завален клад дрянью
и наносным сором... [там же]

Очевидно, шановні читачі впізнали, кому належать наведені вище розпачливі сентенції? Їм! Таким знайомим із російської літератури «лишнім людям»: тургеневському Рудіну («Накануне»), лермонтовському Печоріну («Герой нашего времени»), гончаровському Обломову («Обломов»).

Тим, кому ми так щиро співчували, як «людям без поприща», що, прийшовши у світ в часи «безвременья», не зуміли знайти застосування своїм «необъятным силам», своєму розуму, своїм непересічним обдаруванням.

Герої твору, про який піде мова в цій роботі, ніколи не осмислювались нами в такому високому реєстрі трагічності і, ясна річ, ніколи не викликали в нас тих шляхетних емоцій співчуття, які охоплювали нас при роздумах про трагедію «загублених поколінь» російських аристократів.

Воно й не дивно. Адже наші герої не вміли рефлексувати в такому «високому стилі», так красномовно пояснювати причини своєї бездіяльності чи своїх, прямо скажем, далеко не шляхетних дій. Більше того — наші герої навіть самі не здогадувались ні про свої таланти, ні про свій розум, ні про скарби, завалені в їхніх душах «дрянью и наносным сором», ні про те, що й у них могло бути «назначеніе высокое»...

Вони просто жили своїм окраденим, безбарвним життям у тих умовах, що склалися без їх відому й без їхньої згоди, засто-совуючи свої «силы необъятные» в «боротьбі» за яйце, невідомо чиєю куркою знесене, за шматок полотна, за десяток грушок із дерева, що опинилося поза чужим плотом.

Жили, не нарікаючи на «безчасся», бо інших часів не знали, бо те «безчасся» розтягувалося для них і їхнього народу на довгі століття.

Отже, як читач уже здогадався,

І. С. Нечуй-Левицький **«Кайдашева сім'я» —**

одна із самих смішних повістей в українській літературі.

Бо й справді!.. Хіба не смішно, коли життя зводиться до підмітання сміття на чужу половину подвір'я, до «ув'язнення» підсвинка, що знічев'я забіг у чужий город, до «епохальної битви» за мотовило чи за скаліченого півня, що поклював огірки? Далебі, смішно! Смішно — до сліз!..

І як легко й просто пояснити це все «приватновласницькими законами капіталістичної дійсності» [13.32], «суперечностями пореформеного села, зумовленими приватною власністю на землю» [5.68] чи, на лихий кінець, уже просто «індивідуалізом егоїстичних натур» [15.38].

Та погляньмо: чи не наших ото Мотрю з Мелашкою, але вже приборканих відсутністю отієї приватної власності, за яку вони колись так запекло ворогували, байдужих до життя й позбавлених будь-яких сподівань і надій, постеріг був колись ще мо-

лодий і ще не «задепутатизований» Іван Драч під колгоспним пташником, вигукнувши з болем:

Подивіться, скільки долъ забутих
Навіть не спиналося на ноги!..

І, мабуть, кожний, хто разом із поетом був здатен відчутти, як над ним розпростерла крила» ота «безневинна провина» перед цими Мотрями, Мелашками, Парасками й Маріями, хоч на мить коли-небудь захотів був узяти під захист оту звинувачувану в усіх лихах приватну власність, яка, принаймні, хоч давала їм енергію життя, хіть до самоствердження.

Та й сам Нечуй-Левицький нібито ніколи не був таким уже запеклим ворогом приватної власності...

Гляньмо на його найпозитивніших героїв.

Ось молодий Микола Джеря, споглядаючи незліченні панські скирти, говорить батькові:

— Коли б нам, тату, хоч десяту частку однієї скирти! Ото ми були б щасливі! [8.III.53]

Ось — також цілком позитивний — Василь із «Двох москвок» мріє:

— Коли б мені три пари волів та добрий плуг — і не треба мені ні царства, ні панства... Ходив би за ними, як за своїми дітьми! Напував би, годував їх, сам би недоїдав... Орав би та орав свою чи чужу ниву... [8.I.67-68]

А ось Нимидора: «Як гляну я кругом себе на цей зелений огород, що отсе засіяла та засадила, та як згадаю, що я тепер хазяйка, то мені аж веселой пісні хочеться співати». [8.III.57]

Як бачимо, всі вони поняття щастя чомусь саме із отією «приватною власністю» пов'язують!

Чи власний город, три пари волів чи одна десята скирти — це ще не «приватна власність»?

А мотовило? Півень? Огірки, ним покльовані? Яйця? Підсвинок? Полотно? Грушки? Це очевидно ж, «приватна власність», бо ж саме із-за цього дріб'язку зчиняються колотнечі в Кайдашевій родині, а нам впродовж 70-ти років твердили, що ці колотнечі зумовлені саме «приватновласницькими законами капіталістичної дійсності».

Отже, якщо мотовило — це «приватна власність», то три пари волів чи десята частина скирти — е «приватною власністю» й поготів!

Який з цього висновок? А той, що не в приватній власності вбачав письменник причину змізернення й моральної деформації душ героїв своєї повісті. Бо якби було інакше, то «не доз-

волив» би він своїм позитивним героям про оту приватну власність мріяти.

Та й над тім подумаймо: якби йшлося Івану Семеновичу про «суперечності пореформеного села, зумовлені приватною власністю на землю», то хіба не зумів би він «заставити» свою Мотрю перемеріяти поясом увесь отриманий після скасування кріпаччини наділ у полі, а не город, який Кайдаш, як і кожен кріпак, мав при хаті й за панщини? Письменник-бо, на відміну від окремих вчених радянської доби, добре знав, що город селяни ніколи **ЗЕМЛЕЮ** не вважали. Мати землю — означало мати **ПОЛЕ**, а не який-небудь клапоть городу при обійсті.

Більше того, якраз **ЗЕМЛЯ**, отримана Кайдашенками в приватну власність, виступає в повісті примирюючим чинником: «Карпо спрягався з Лавріном, і вони вдвох у супрязі орали попереду Карпове поле, а потім Лаврінове. Карпо ходив за плугом, а Лаврін був за погонича. Спільна вигода присилувала їх помагати один одному в оранці, і в сівбі, і в заволкуванні, і в возовиці». [9.264]

Йдеться в творі (побіжно!) й про проблеми пореформеного села, але вони стосуються не землі, а Беркового шинку, про що розмова буде далі. А от «приватна власність на землю» порушеної в повісті проблеми деградації людських душ не стосується жодним чином.

Сьогодні це вже, здається, зрозуміло більшості дослідників. Принаймні, в наших шкільних підручниках, у передмовах та післямовах до нових видань творів письменника про «приватну власність на землю» вже не йдеться. Нині всі біди пояснюються «індивідуалізмом егоїстичних натур» та ще хіба «постійною залежністю селянства від матеріальних нестатків». [15.39]

Теза про «постійну залежність від матеріальних нестатків» розбивається сама собою, як тільки-но ми порівняємо мікроклімат у сім'ях бідних, як церковні миші, Балашів та в досить-таки заможних Кайдашів. А «індивідуалізм егоїстичних натур» сам по собі потребує пояснення, бо звідкись же він повинен був узятися? Щось же призвело до того, що ці натури деформувалися в бік егоїзму та індивідуалізму? І чому не деформувалися натури Балашів? Чи вони також деформовані, тільки деформація ця інакше виражена?

ВИКРИТТЯ ЧИ СПІВЧУТТЯ?

Говорячи про історичні белетризовані обробки та статті І. С. Нечуя-Левицького, акад. О. Білецький підкреслював, що вони «служать пропаганді національної єдності... вишукуванню особливостей духу і характеру» українського народу. [1.299] Очевидно, це стосується не тільки історичної белетристики, а й цілого ряду інших творів, у яких зображено представників найрізноманітніших верств українського соціуму, досліджено різноманітні сторони українського характеру в їх позитивному чи негативному вияві.

Якщо уважно приглянутись до героїв більшості творів письменника, то неважко помітити, що Нечуй-Левицький, по суті, розробляє різні варіанти двох типів характеру: перший — волювий, рішучий, рвучкий, пристрасний, непокірний; другий — лагідний, поступливий, сповнений тихого ліризму й доброти.

Цікаво, що такий поділ характерологічних типів повністю збігається із твердженням українських етнопсихологів ХХ віку про переважання в українському національному субстраті двох расових чинників: динарського (44 %) та остійського (22 %). [7.147] Люди динарського типу — сповнені пристрасті (афективних переживань), активні. Вони, за словами О. Кульчицького, «наповнюють світ любов'ю або ненавистю, але не збайдужілою безпомічністю». [7.148] Це тип «драматично-ліричної людини».

Остійський тип — ідилічно-елегійна людина з витонченим смаком, яка знаходить себе в родинному житті, турботі про ближнього, почуття якої позбавлені сили пристрасті, але відзначаються стабільністю й глибиною.

Співпадання охарактеризованих етнопсихологами цих двох переважаючих в українському етносі типів характеру із описаними в творах Нечуя-Левицького — ще одне свідчення глибокого проникнення письменника в таємниці української народної душі. Ці протиставні пари характерів бачимо в творах письменника і в селянському (Кайдаш — Кайдашиха, Мотря — Мелашка, Карпо — Лаврін) і в бурлацькому (Марія — Василина), і в попівському (о. Мосаковський і його паніматка Онися), і в інтелігентському (Воздвиженський — Дашкович) середовищі, що доводить зацікавленість письменника в дослідженні не вузько класових характерологічних рис, а психології усього народу та тих деформацій, що відбуваються в ній. «Він творив, — писав І. Я. Франко, — для всесословної української нації і вірив у її живучість». [14.365-366]

Саме ця віра, очевидно, давала йому силу не впадати у відчай,

спостерігаючи занепад етнічних моральних засад в народі, втрату ним духовних орієнтирів, а лікувати ці недуги іскрометним сміхом, у якому (якщо використати вислів М. Дашкевича про «Енеїду» Котляревського) «виражена діяльна любов до людини».

Очевидно, правомірність використання даного виразу щодо сміху в повісті «Кайдашева сім'я» здається декому сумнівною: ми бо звикли дивитись на Кайдашів і Кайдашенків, як на людей, не гідних жодної любові, а вартих лише нищівного викриття.

Про викриття письменником «обмеженості приватновласницької психології», його «викривальний сміх», за дуже рідким винятком, пишуть буквально всі дослідники його творчості.

Та пригляньмося уважніше до змальованих автором персонажів. Можливо, за завесою комічного нам вдасться розгледіти в них те, що заслуговує не викриття, а співчуття, і перед нами повніше розкриється ставлення самого письменника і до своїх героїв, і до проблеми, порушеної в повісті.

ОМЕЛЬКО ТА МАРУСЯ КАЙДАШІ

...Ось на чорному тлі затіненої повітки сидить Кайдаш, стругаючи вісь. З-під закачаних до ліктів широких рукавів білої сорочки видно його здорові загоріли жилаві руки. Широке лице його — сухорляве й бліде. На сухому високому лобі час від часу з'являються густі дрібні зморшки — очевидно, старий роздумує над чимось під час роботи. «Кучеряве посічене волосся на голові стирчить, як пух, і блищить сивиною». [9.153] Ну чим вам не бог праці в блискучому срібному німбі?!

В образі старого Омелька риси українського народного характеру проступають найвиразніше.

Він не терпить лайливих слів і кілька разів виходить із повітки зробити синам зауваження з цього приводу. Навіть під час найбільших колотнеч у сім'ї, навіть тоді, коли він погрожує побити жінок чи кидається на Карпа з кулаками, з його вуст лише двічі зриваються лайливі слова: «сатана» та «іродова душе», — що на тлі колоритної лайки та прокльонів жіноцтва виглядають майже зовсім «невинно». У більшості ж випадків старий Кайдаш обмежується тим, що плює й виїде з хати.

Коли Карпо підняв руку на батька, «неповага од сина, сором перед своїми дітьми, і гнів, і злість — все злилось до купи в його душі, запекло в грудях так, наче Карпо забив його до смерті» [9.191], але й тоді Омелько спроміг-

ся лише на безсилий докір: «Немає в тебе Бога в серці! Недурно ж ти до церкви не ходиш...»

Церква для Кайдаша — то прихисток для тієї частинки його душі, що тягнеться до високого, світлого. Він — єдиний із сім'ї — систематично ходить до церкви, поститься 12 п'ятниць на рік, двічі на рік говіє. Молитва для нього — не просто виконання обряду й потреба душі: він «любив молитися», — каже Нечуй-Левицький.

Тут, біля церкви, коли все буденне, просякле сварками й злістю, залишається там, в обійсті, світ повертається до Омелька своєю святковою, поетичною гранню.

«Він сів коло дверей на кам'яних східцях... На горах, за шпильми, вкритими лісом, пишно горів вечірній схід сонця. Всі шпилі чорніли в тіні, а між ними в долині проривався світ пучками, заливав западини золотими пасмами, пронизував кожен верх дерева і блищав крізь зелений лист, як через кристаль. Над лісом розливав-ся дивний спокій, а дзвін гув та дрижав над шпильми, трічі одбиваючи свій звук». [9.158]

Це не письменник безсторонньо змальовує оточуючий пейзаж. Це старий Омелько Кайдаш, сидючи лід церквою, милується красою світу, дослухається до розлитого по ньому дивного спокою, якого так мало в щоденному житті старого. Він сидить непорушно, мов дерев'яний, «і на його лиці розливається якийсь смуток і жаль...»

Чи зумів би сам старий Кайдаш пояснити причину свого жалю і смутку в ці хвилини дивного спокою й гармонії? Мабуть-таки, ні. Тому-то й не конкретизує письменник їхньої причини, а пише «якийсь» смуток і жаль. Але ми, як і наші учні, можемо точно сказати, що це неусвідомлений ним самим жаль за власним, позбавленим гармонії життям, смуток від того, що в буднях його так мало цієї світлої краси й дивного спокою.

Цей неписьменний селянин-самоук добре знає церковну службу та правила богослужіння — за відсутності пономаря Кайдаш замість нього прислужує у вітварі. Молитва його щира й глибока. Він навіть на виду міняється молячись.

Кайдаш не з тих міцних бунтівних натур, що, за висловом і. Я. Франка, «скорше вломляться, а зігнути не дадуться».

Це типовий «остієць» — добрий, талановитий, покладистий, що не вмів перемагати обставини, а воліє пристосовуватись до них або абстрагуватись від них.

Завдяки глибокій і щирій вірі, таким місцем, де можна абст-

рагуватись від обставин, що завдають болю, для Кайдаша є церква, де він хоч на короткі кілька годин може реалізувати себе, побути самим собою.

Другим місцем (завжди доступним, ніколи не зачиненим) для «самореалізації» самотньої й нікому не цікавої Кайдашевої душі є шинок. Тут він має з ким побалакати, як рівний з рівними, тут він забуває про сімейні негаразди й набирається «хоробрості» навіть лупити кулаками у двері та погрожувати жінці, що усі вікна повибиває.

Горілка давно вже — ще за панщини — стала його «ліками» від неусвідомленої ним самим душевної самотності й безпросвітності буття.

Він не мріє про інше життя. Він не знає, що то таке — мрії, як і не знає, що життя буває іншим.

Тільки в його горілчані марення приходять чумак із днів його забутої юності, коли він з батьком чумакував неозорими степами. Приходить — і кличе, веде кудись, в якийсь дивний світ, де місячне проміння «промикується крізь гілля й блищить, наче жовті ясні хустки, розстелені на траві, або золоті яблука, розкидані по землі», де малесенькі зайчики плигають один через другого і сміються, як малі діти, де з розкішного куща папороті сипляться блискучі квіти, «наче іскри з печі», де розквітає «веле-тенська, як миска, квітка, виткана з золота й вогню, з червоним жаром в осередку», а з квітки здійснюється й злітає на дерево дивовижна вогняна птиця... [9.249]

Та вдома, куди повертається Кайдаш зі своїх п'яних мандрів наяву, його обступають лише чорти, що «клацають до нього зубами, як вовки» та все нашіптують: «Візьми сокиру та зарубайся!», «Піди в клуню та повісся!», «Піди до ставка та втопись!» [9.250]

Помислімо: скільки туги й безнадії мало назбиратися за життя в душі людини, щоб у хвилини, не контрольовані приспанним горілкою розумом, із кожної шпарки її підсвідомості витикались думки про самогубство, як вибавлення з немилого життя.

То не чорти обсїдають старого Омелька зі всіх сторін у власній хаті. То його думки про непотрібність власного життя, тужне підсвідоме бажання позбутись його, що в душі віруючого Кайдаша нерозривно поєднуються поняттям «гріх», набувають зримих образів нечисті, мучать його й жахають своєю протиприродністю.

Херсонський чумак — пришелець із іншого, світлішого й цікавішого світу, що внадився в останні дні до старого

Омелька, виводить його з цього зачарованого кола^о безвиході: Кайдаша знаходять утонувим побіля греблі.

Так закінчується життєвий шлях роботящого, талановитого селянина-самоука, чия душа тяглася до добра, краси і світла, й була розчавлена злом, темрявою й потворністю життя.

Погляньмо ще раз на світлу Кайдашеву постать, змалювану письменником на тлі суцільної темряви на початку твору, і нам стане зрозумілішим і символічний сенс всієї картини, і сам трагічний образ старого.

З образом доброго, але безвільного Кайдаша різко контрастує образ його вольової, агресивної дружини, яка, зрештою, і є призвідцею усіх сімейних чвар у родині.

Якщо Кайдаш покірно підкоряється умовам, в які він поставлений життям, чи намагається втекти від них — у віру, в п'яне запаморочення, — то Кайдашиха ще замолоду вирішила «дати бій» обставинам життя й змінити якщо не самі обставини, то бодай свій статус у них. Безправна, упосліджена панська наймичка, завдяки своїй працювитості й непересічним здібностям, стає відомою на всю околицю куховаркою, яку кличуть при okazіях на чужі села, без якої не можуть при потребі обійтись й пани та попи — недарма ж бо їй під боки подушки стелять та чаєм і наливками пригощають, що додає їм неабиякої самоповаги та гордоців!

Дріб'язок? Фальшиві цінності? Безперечно! А коли інших — немає? Коли інші — традиційні — зневажені, знецінені, а то й зовсім знищені?

Винародовлення народу й починається із втрати духовних орієнтирів, закорінених у традиції, в народній культурі, народній звичаєвості.

Коли ознакою панівної, упривілейованої верстви суспільства стає чужа для народу культура, чужий звичай і чужа мораль, а народ — носій традиції перетворюється в нижчу, упосліджену касту, в «бидло», — традиційна культура народу неминуче знецінюється, починає сприйматись, як клітка, що тримає людину в стані упосліджених, і кожен, хто прагне хоч якось змінити цей статус, перш за все, намагається вирватись із цієї «клітки», зрєктися культурних і моральних цінностей свого народу та засвоїти оту чужу, «вищу», «кращу», шанованішу культуру панівних верств.

Саме тому у нас в Україні й нині так багато тих, кому «поруську какось лєкше» і хто «вобщє по этой мове балакать не

умеєть». І скільки б ми не висміювали всіляких Фінтиків, Пронь Прокопівен чи Лемішок-Лемішковських, а вони все одно будуть «балакать на языце», аж доки українська мова й українська культура не здобуде в Українській державі справді державного статусу з повноцінним державним забезпеченням їх розвитку й авторитету.

Маруся Кайдашиха, щоправда, на відміну від свого попередника Якіма Лемішки (Нечуй-Левицький «Причепа»), «попанському» не закидає. Але «панську» мовну манеру вона перейняла талановито. «До неї прилипла якась облесливість у розмові... Маруся пишала губи, осміхалась, сипала облесливими словами, наче дрібним горохом. До природної звичайності української селянки в неї пристало щось вже дуже солодке. Але як тільки вона трохи сердилась, з неї спадала та солодка луска, і вона лаялась і кричала на весь рот». [9.157]

«Солодка», «панська» манера в розмові пов'язана в Кайдашихи з «панським» же лицемір'ям: придивляючись до Мотрі під час оглядин, вона на мить забуває свою роль люб'язної свахи: «Очі її з м'якеньких стали зразу тверденькі. Брови насупились, а осміх злетів з уст і ніби вилетів з хати». Та за мить «знову на її вуста прилетів осміх, а з словами неначе полилась патока з рота». [9.170]

Переймаючи чужу для української селянки «панську» культуру, Кайдашиха (як, зрештою, й кожна людина, що переймає неорганічну для неї культуру), схопила, насамперед, те, що лежало на поверхні, що кидалося в очі своєю позірною ефектністю.

(Чи не так і ми нині в бажання виглядати по-західному «продвинутими» поспішаємо наповнити літературу нецензурщиною, естраду — голими животами і стегнами, а людські стосунки — відвертим цинізмом?..)

Для Марусі Кайдашихи «панська» культура нерозривно пов'язана не тільки з лицемірством, а й із пихою, чваньковитістю, демонстрацією своєї вищості над «прости-ми» селянами. І хоч ця пиха та чваньковитість не раз вилазить боком самій Кайдашисі — згадаймо, як вона сторчголів летить з високо намощеного воза, чи як, гордо піднісши голову, набиває ґулю в Балашевій хаті, — але відмовитись від цих «панських» рис вона не може, бо це — також один із аспектів її самореалізації як особистості.

Найгірше, що разом із пихою, за яку односельці незлоби-во кпиняють над нею, називаючи «пані економшею», перейня-

ла від панів Кайдашиха й зневагу до слабшого, від себе, відчуття насолоди від збиткування над ним.

Будучи сама багато років принижуваною й безправною, зобов'язаною годити сильнішим, вона прагне хоч у власній хаті побути в ролі повновладної панії, що може позбиткуватися над іншим, принизити, відчутти свою силу і владу над ним.

Вряд чи сподівалась Кайдашиха такого сумного розвитку подій, коли, удавано постогнуючи на печі, помикала Мотрею чи «частувала полином» молодесеньку Мелашку. Очевидно, була впевнена, що невістки будуть покійно зносити її знущання та годити їй, як вона колись годила панам. Але невістки її, як сказала Мотря, «панщини не робили і в панів не вчилися», тож і ні терпіти збиткування, ні облесливо усміхатися не були навчені: одна — вольова й рішуча — стала запеклим ворогом свекрухи, а друга — лагідна й тиха, не вміючи оборонитися від свекрушиного знущання, просто втекла з дому.

Мотрина ненависть до свекрухи перекинулася й на молодшу невістку, що жила зі свекрухою, й викликала в неї таку ж ненависть до Мотрі.

Так прагнення Кайдашихи «побути панією», тобто перенесення у власну господу чужих панських звичаїв, породило ланцюгову реакцію ненависті, розвалило родину.

Дивним і прикрим є те, що вчинки Кайдашихи породжені не природною злісністю її характеру. Маруся, по суті, не є лихою людиною. Згадаймо, як вона ночами, потай від Мотрі, вставала попестити й нагодувати онучатко, від якого вдень відгонила її нелюба невістка; як щедро обдаровувала гостинцями навіть Балашевих дітей, коли відряджала молодшу невістку в Бієвці на гостину; як плакала за зниклою Мелашкою та мовчки карта-ла себе за недобре поводження з нею...

Її збиткування над невістками — не що інше, як засіб самоствердження особистості, самореалізації душі, прагнення відчутти свою значимість, збагатити своє життя новими враженнями й відчуттями.

Я зумисне унікаю квалітативних характеристик типу: «мілкої, обмеженої особистості», «дріб'язкової, мізерної душі...», бо, здається мені, ніхто із критиків за два століття ще не називав мілкою чи дріб'язковою, приміром, особистість чи душу Печоріна, який, для самоствердження й урізноманітнення життєвих вражень збиткувався над тією самою княжною Мері чи Грушницьким пожорстокіше, ніж Кайдашиха над

Мотрею чи Мелашкою. Ця — хоч до смерті не доводила...

Але про нього в критичній літературі читаємо: «Вы видите человека с сильной волею... Его беспокойный дух требует движения, деятельности, ищет пищи; его сердце жаждет интересной жизни...» [2.69]

Та це ж — про нашу Марусю Кайдашиху, чий «беспокойный дух» також «жаждет интересной жизни»! І чи її вина, що нічого «інтереснішого», «кращого» від життя пихатого панства вона не бачила, отож і еталоном для реалізації свого «беспокойного духа» могла обрати саме пихатість і деспотизм, примітивне побутове збиткування над слабкішим від себе.

Це — про Мотрю, чий «беспокойный дух», розум, здатність до творчості знаходять вихід у вдосконаленні методів боротьби зі свекрухою, в яких майстерно задіяні не тільки, так би мовити, засоби фізичного впливу, а й психологічні чинники: згадаймо, яку «милу» пісеньку виспіває невісточка, білячи свою половину сіней до прибудованої хати, як на очах у свекрухи віднімає в дітей бабині гостинці й викидає собакам, як відгонить люблячу (бо ж таки посправжньому люблячу!..) бабу від коліски первістка-онука...

Це — не те, що просто взяти й виколоти око деркачем під час бійки... Це — справжня «творчість душі» палкої, пристрасної, невгамовної, але позбавленої простору для корисної, позитивної діяльності. Творчість — на тому скупому й мілкому шматочку життєвого простору, що відведений їй життям. Творчість деструктивна, але талановита.

Недарма ж бо хтось із селян жартома пропонує обрати на десятицького не Карпа, а Мотрю. І (дозвольмо собі пофантазувати!..), якби це було можливо, то, мабуть, не вдалося б Беркові обдурити селян та прибрати до своїх рук і громадський шинок, а відтак і стати в селі «монополістом на горілчаному ринку». Розумна Мотря, яка з першої зустрічі (сцена оглядин у Довбишів) зуміла «розкусити» медоточиву Кайдашиху, зуміла б зрозуміти й Беркову підступність, і вже ж не одійшла б «понуро набік», як це зробив Карпо, а таки домоглася б свого, як завжди домогалася в сімейних чварах.

КАЙДАШЕНКИ

Розумним, вольовим, справедливим і не позбавленим організаторського таланту повстає в повісті Карпо Кайдашенко.

Про його спостережливість та іронічний розум свідчать уже ті в'їдливо-іронічні характеристики, які він дає дівчатам, що їх пропонує йому Лаврін як можливих наречених.

Уже з цієї розмови можна зробити висновок, що одноманітне, прісне життя його не приваблює — інакше навіщо б йому здалася жінка, «куслива, як муха в спасівку»?

Карпів непересічний розум та організаторські здібності виявляються, щойно з'являється хоч незначний простір для їх застосування.

Ставши десяцьким, він таки організував громаду, щоб зрівняти горб, на якому споконвіку ломилися хазяйські вози. Не хто інший, як Карпо придумує план боротьби з Берковим горілчанам засиллям і організовує селян на його реалізацію. Подібну ідею — не купувати колоніальні товари — колись висуне мудрець Махатма Ганді, й реалізація цієї ідеї стане важливою віхою в історії індійського народу на шляху визволення з колоніального рабства.

Безперечно, і події, і постаті — неспівставимі за масштабом. Але співставима сама ідея: подолати визискувача шляхом самообмеження, відмови від його продукції.

На жаль, Беркова облесливість і хитрість для «давніх панщинників» — людей недалеких, забитих і затурканих — виявилась переконливішою від Карпової прямої й гордості. Беркові слова, «підсолоджені горілкою та приправлені оселедцями, так і влазили в їх душі». На наступному сході громада співала вже іншої.

Життя дуже скоро довело Карпову далекоглядність, та змінити щось уже було годі.

На жаль, сучасному читачеві невідомий ще один епізод Карпової громадської діяльності, який був вилучений із рукопису при підготовці його до видання у Києві у 1887 році.

Львівське видання 1879 року містило розповідь про організовану Карпом Кайдашенком боротьбу селян із паном за млин.

Справа полягала в тому, що один із рукавів річки, на якій стояв панський питель, після розподілу землі опинився на селянському полі. Коли вся земля була панська, пан наказав загатити цей рукав. «Карпо, — оповідає Нечуй-Левицький, — нараяв дуже хитру штуку: прокопати... каналу вище панської греблі, пустити нею воду із річки та й поста-

вити громадський млин, щоб було чим оплачувати волюсть та громадську пошту... Канаву прокопали в одну мить, накупили деревні, найняли майстрів — і громадський млин виріс, як із земля... Але панський питель почав молоти на одне колесо». [3.90]

Коли пан, розлючений тим, що суд не вирішив справи на його користь, відмовив селянам у випасі селянської худоби на своїй толоці, Карпо нарадив громаді вимагати від пана збільшення платні за роботу на панському лані.

«— Змовімося та берімо більшу плату за роботу на лану та на буряках! — кричав Карпо. — Нехай знає, як шанувати громаду!

...Пан змушений був поступитися більшою платою, але на випас все одно було трудно...» [3.92]

Коментуючи вилучення цього уривку із видання 1987 року, Н. О. Вишневська пише, що в цьому епізоді «дана досить виразна характеристика стану пореформеного села, до того ж... занадто розумним і свідомим, активним членом громади постає Карпо, а це йде врозріз з логікою розвитку його характеру». [3.92]

Якщо логіку розвитку характеру вбачати лише в зображенні «індивідуалізму егоїстичної натури» чи «суперечностей пореформеного села, зумовлених приватною власністю на землю», — то епізод цей (як, до речі й епізод боротьби із шинкарським засиллям...) йде врозріз із нею.

Проте, як ми бачили, не таке завдання ставив перед собою письменник при написанні повісті.

Якщо ж логіку вбачати в зображенні занепаду людської особистості в умовах відсутності простору для розвитку й застосування розумових і душевних сил, — то логіка ця жодною мірою не порушується: і в епізоді організації селян на боротьбу проти шинкарського засилля, і в епізоді боротьби проти пана на відстоювання громадських інтересів і прав, якраз і підкреслюється непересічність Карпової натури, його розум, справедливість, вольовитість, рішучість.

Адже, щоб психологічно переконливо показати виродження особистості, в якою, зрештою, починається й виродження нації, треба переконати читача, насамперед, в існуванні цієї особистості, як такої, — інакше-бо й вироджуватися нічому!

Тож, думається, що епізод боротьби з паном був вилучений письменником саме з цензурних міркувань, бо одна справа — показ боротьби селян із хитрим шинкарем-євреєм, а зовсім інша

— із паном, який і після реформи залишається визискувачем.
В кожному разі, в образі Карпа Кайдашенка зображено людину, горду, запальну, наділену непересічним розумом і сильною волею.

Горда, палка Карпова вдача в умовах безперестанної родинної ворожнечі могла б стати причиною великих лих, якби не гасилася іноді — спокійним гумором, як, приміром, у епізоді зі скаліченим півнем, а іноді — надлюдським зусиллям волі.

Цікаво прослідкувати за зовнішнім виявом наростання гніву в Карповій душі під час сварок із батьками.

— Тату, в Мотрі є чоловік, — сказав понуро Карпо, — ви не дуже махайте на неї кулаками.

— Тату, не махайте на мене руками, бо й у мене руки є! — сказав Карпо і зблід на виду.

— Тату! Оступіться, прошу вас, — сказав Карпо, **блідий, наче смерть**. [9.182.]

А ось епізод із мотовилом.

— Тату! Не наближайтесь, — говорив спокійно, але понуро Карпо, **стоячи стовпом на одному місці**.

Та Кайдаш не відступив, а наблизився ще ближче.

«Карпо не оступився й не одхилився і тільки зблід та понуро поглядав на батька».

Коли Кайдаш все ж штовхнув його кулаками в груди, «Карпо зблід, як смерть, а тонкі губи, міцно стулені, стали зовсім білі, неначе полотно».

— Тату! Не бийтеся! — **ледве вимовив Карпо**.

Кайдаш, блідий, з темними блискучими очима, знову кинувся на Карпа.

— Тату! **Візьміть лучче сокиру та за одним махом зарубайте мене**, — промовив Карпо, **ледве дишучи**: він почув, що вся кров налилась йому в голову, залила йому вуха, очі; ...у вухах йому задзвеніло, зашуміло й зашестіло, а в очах все в хаті почало крутитися.

— Не лізь, бо задушу, іророва душе! — крикнув Карпо й, **неначе звір, кинувся на батька й штовхнув його обома кулаками в груди**. [9.190-192]

Бачимо майстерно змальований стан афекту, виявлений тим сильніше, чим настійніше людина намагається подавити в собі наростання гніву.

Не менш переконливо змальовує письменник і вихід Карпа Кайдашенка із цього стану.

«Він дивився на чорний довгий рядок гір... і нічого не ба-

чив. Уся його душа десь заховалася глибоко сама в собі; він ніби здерев'янів од тієї страшної події, котру... вчинив. М'який перший холод ніби протверезив Карпа. З його голови почав виходити якийсь чад, і він потроху став примічати хати, гори, ліс... Він примітив купку чоловіків, котра чорніла й ворушилася коло шинку на білому снігу. І все те бачив, не наче десь у воді, одкинуте зверху од високого берега, або на дні неглибокої прозорої річки». [9.192]

Спершу людина «здерев'яніла» — вона нічого не відчуває й не бачить. Далі починає відчувати холод, спершу «м'який», хоч Карпо вийшов на сніг у самій сорочці... Поволі з голови виходить чад... Людина починає повертатись до дійсності, яку сприймає ще нечітко: бачить не окремі постаті, а «купку чоловіків... яка ворушилася на білому снігу». Далі обриси предметів стають чіткішими, але вони все-таки розмиті, видимі, як кризь воду. І лише після того, як Карпа обсипав сніг із зачепленої гілки, «він опам'ятався, набрав у руки снігу, приклав до голови й тихою ходою пішов у хату». [9.193]

Прикро, що таке майстерне змалювання психологічного стану старшого Кайдашенка пройшло повз увагу дослідників. Карпа в критичній літературі характеризують як «грубу», «різку», «жорстоку» людину [5.78], а в підручнику для 10 класу його автор, ігноруючи все, написане письменником, твердить, що в епізоді з мотовилом Карпо, «не стримуючи себе, обзиває батька «іродовою душею», кидається на нього з кулаками і штовхає його в груди...» [15.41] Про те, скільки вольових зусиль було докладено Карпом, щоб «стримати себе», ми вже говорили, як говорили й пор те, як тяжко пережив він свій вчинок. Погодьмося, що жорстока, «черства» [15.40] людина на такі переживання не здатна.

Дуже часто як на доказ черствості й жорстокості Карпа дослідники посилаються на перший епізод повісті, в якому, як сказано, наприклад, в тім же підручнику для 10 класу, він «відбиваючись від намагань Лавріна поговорити про дівчат, саркастично насміхається з них». [15.40]

Та ж не над дівчатами насміхається іронічний Карпо — дівчата не чують його! Він над Лавріном насміхається — молодшим братом, який щойно досяг парубоцького віку, й для якого «дівчача» тема така актуальна й принадлива! і зовсім не хоче він «відбитися» від цієї розмови, а, навпаки, своїми глузливими зауваженнями провокує Лавріна на продовження розмови — цікаво ж бо, кого із сільських дівчат встиг запримітити молодший...

Адже не Карпові наречену насправді вибирає Лаврін, а сам

для себе хоче вибрати дівчину на братів смак, бо власне серце ще нікого не може підказати цьому «дорослому малюку», а що то за парубок — без дівки?

Ми так захопилися пошуком негативних рис у Кайдашів, що можемо написати: «...він завжди (підкреслено мною — Г. М.) різко характеризує людей» [15.40], хоч впродовж усієї повісті, окрім згаданої першої сцени, Карпо жодній людині ніяких характеристик взагалі не дає.

Однобоке, упереджене трактування образу призвело до того, що повз увагу дослідників повісті пройшла така цікава деталь: діалог хлопців побудований за принципом жартівливих українських народних пісень діалогічного характеру, де дискантові репліки чергуються з басовими, як у «Явтухові», наприклад:

Дискант: Ой, куди їдеш, Явтуше?

Ой, куди їдеш, мій друже?

Бас: Не скажу...

Дискант: А коли ж твоя та й добрая ласка,
То й скажеш.

Бас: На базар.

Точно так і тут Карпо бере на себе «басову» партію, щоб покепкувати з новоспеченого парубка, якому поки що всі дівчата здаються гарними й милими. Він-бо, Карпо, на відміну від Лавріна, добре знає: гарна лише єдина Мотря Довбишівна, що «все стоїть перед очима» і манить його, як мрія.

Діалог на тім і вривається, що «черствий» Карпо при згадці про Мотрю, «задумався, сперся на заступ й не зводив очей з того місця під яблуною, де він ніби вгледів свою гарячу мрію в червоних кісниках на голові, в червоному намисті з дукачем». [9.157]

Цілком очевидно, що письменник оцим невідступним, яскравим видінням коханої дівчини (на тлі зеленого яблуневого листя — червоні губи, кісники, намисто...) й переконує нас у тому, що сувороликий, не надто щедрий на усмішки Карпо здатний на глибокі почуття.

Очевидно й те, що описом психологічного стану старшого Кайдашенка під час і після сварки з батьками, яка вилилась у бійку, Нечуй-Левицький якраз і підкреслює його внутрішню порядність, глибоко вкорінене в його душі традиційне пошанування батькового авторитету, який, навіть розхитаний батьковим безвіллям і п'янством, все ж залишається святістю.

Але навіть усвідомлення святості батькового авторитету не здатне здолати в Карповій душі почуття гідності й самоповаги.

— Візьміть краще сокиру та за одним разом зарубайте мене!

— гукає він, бачучи, що батько ось-ось ударить його, нанесе ту образу, якої він не здатен буде витримати й простити. Але це розпачливе застереження не доходить до розпаленого Кайдаша, й образа, нанесена ним, затьмарює Карпові голову.

Переступивши через святе та тяжко переживши свій переступ, Карпо позбувається цієї традиційної для народу цінності: повержена, осквернена святість перестає бути святістю. До події, яка спершу здалася йому такою неймовірною й страшною, він згодом почав ставитись так, «наче побив не батька, а якогось парубка в шинку». Тепер уже не страшно було й термосати та штовхати матір, бігати за нею з дрючком...

Так у обездуховленому житті, позбавленому вищих цілей і сенсу, дріб'язок заступає велике, а фальшиві цінності витісняють справжні.

Лагідним ліризмом, сонячною, ніжною пісенністю оповиті образи Лавріна й Мелашки в час їхньої зустрічі.

Великою червоною квіткою зринула над зеленим колоссям дівчина перед очима Лавріна.

Ось вона, «рівна, як струна, гнучка, як тополя, гарна, як червона калина», вся осонцена й усміхнена, стоїть на містку й милується своєю вродою... Ось вона «кинула очима на Лавріна, задивилась на його й засоромилась, потім знялася з місця, шугнула проз Лавріна зозулею», а Лаврін відчув, що вона «освітила всю його душу, освітила всю тьнь під вербою, неначе сонцем, і побігла на гірку зіркою». [9.200]

Ні дівочих хитрощів та кокетування, ні парубочької показної зверхності й байдужості немає поміж цими юними душами. Їх серця відкриті одне одному з першої хвилини:

«— Мелашко! — промовив Лаврін тихим голосом. — Як побачив я тебе над водою, то неначе з криниці погожої води напився». [9.202]

Мелашка, звісно, знає, що за звичаєм дівчині годиться трохи «покомизитись», перш ніж на хлоп'ячі розпитування відповісти, але ж хлопець — такий гарний (хоч і білявий...), у нього такі веселі очі, що вона одразу виклала йому всю щиру правду про себе, показала, де живе, й навіть пообіцяла вийти наступного дня під вербу.

«В молодих душах, — пише Нечуй-Левицький, — розгорювалась любов, як розгорюється сонце літнім ранком». [9.205]

Ця сонячна любов молодих душ перший час освітлювала немилий побут молоді невістки в свекрушиній хаті. Та згодом життя її стало таким нестерпним, що «вона була тільки тоді щаслива, як одпрошувалась у гості до батька».

У Києві, куди вона відпросилась на прощу, чиста серцем Мелашка не помітила ні незручностей ночівлі просто неба на голій землі, ні захланності черниць і ченців. Вражена красою храмів, що «здавалися їй якоюсь дивною казкою», тугою лаврських богоспівів, що ніби увібрали в себе й тисячолітнє народне горе «од холоду й голоду, од меча, од огня, од татар, од царів, од жидів, од дужого й багатого, й од лютого звіра» [9.226], і її, Мелашчине горе в свекрушиній хаті; зачарована пишнотою церковних відправ, — вона три дні «прожила, як у раю», не чуючи ні від кого лихого слова, і згадка про повернення в домашнє пекло вже здавалася їй нестерпною.

Залишившись у Києві в доброї проскурниці за наймичку, Мелашка все ж тужить за Лавріном, і, коли він приходить до міста шукати її, молодиця повертається додому.

Але в Семигори повернулася вже не та лагідна й тиха Мелашка, що колись прийшла в Кайдашеву хату із вбогих Западінців. Маючи підтримку свекрухи, яка, боючись, щоб вона вдруге не втекла кудись, знову «облила її медом», Мелашка на рівних вступає в боротьбу з Мотрею, не відстаючи від старшої невістки ні в словесних баталіях, ні в діях.

Цікаво, що після повернення Мелашки із Києва якось саме собою щезло, мовби розчинилось у щоденних клопотах, Мелашчине й Лаврінове поетичне кохання. В жодному описаному письменником епізоді ми більше не бачимо тих лагідних поглядів, не чуємо тих ніжних слів, якими обмінювалося молоде подружжя до розламу в їхніх стосунках.

Бо й справді, хіба ж оте Мелашчине «А, ти, паскудо!» чи «Брешеш! Брешеш, як стара собака», — може нагадати «туркотіння горлички», яким колись для Лавріна повнився гай при кожному її слові? Вона тепер не «туркоче», а разом із Кайдашихою, як каже письменник, «гавкає через тин». Звідки ж тут взятися любові й ніжності, коли все довкруг дихає ненавистю і злом, в яке втягуються навіть діти?

На жаль, живуть так не тільки Кайдаші. Он і бабі Палажці Солов'їсі для миру в хаті не завадило б, щоб її чоловіка «хтось посунув за діброву, а дочку — аж за Рось». А баба Палажка — теж далеко не пересічна особистість!

Вона теж прагне самоствердження, самореалізації, хоче відчутти сама й продемонструвати іншим свою значимість. Бо талантів у неї — хоч одбавляй! Вона — талановита оповідачка, здатна заставити слухачів зачудуватися її оповідями. Вона — здібний і досить відповідальний організатор (згадаймо, як наполегливо, з якою відповідальністю розшукувала вона Мелашку по Києву...). Вона, безсумнівно, творча натура, бо якщо про «церквицю на Осіяньській горі, бубликом замкнуту, медяником засунуту» вона, очевидно, десь чула, то вже поминання тих книжок, «що в церкві читають: ермолай, бермолай і совгірю та ще й тую, що телятиною обшита», або «сарандра, марандра, гаспида угас, василіска попер», як і яскраві «художні засоби» в її прокльонах і лайках — то таки власна бабина творчість, на яку не кожен спроможеться, хоч би й олії напився...

Через багато років після створення Нечуєм-Левицьким цього колоритного образу Олександр Петрович Довженко з сумною усмішкою скаже про прокльони своєї рідної бабці: «Це була полум'яна творчість її палкої темної душі...» і в цій сумній усмішці ми прочитаємо і біль від нереалізованості безлічі народних талантів, і жаль за людським життям, що в безпросвітній темряві народного побуту звелося ні на що.

НЕВОЛЯ — ЯК ДІАГНОЗ ХВОРОБИ

...Деформовані душі, спотворені стосунки, занедбані, згублені життя...

А Нечуй-Левицький змальовує найкращих, найяскравіших, найталановитіших. Одні з них — вольові, активні — носії «неспокійного духу», здатні утверджувати себе навіть ціною благополуччя ближнього. Інші — ніжні й поетичні, працелюбні й беззахисні, що, не вміючи протистояти немилим обставинам, втікають від них — у Київ, у церкву, у п'яне забуття.

Але всі — талановиті, всі — особистості, всі — неусвідомлено воліють іншого життя, прагнуть хоч якимось, хоч чимось урізноманітнити те, яким живуть.

Цікаво в зв'язку з цим придивитися до «цілком позитивних», мирних Балашів. Вони не б'ються, не сваряться. В хаті у них тиша і мир. Але діти — недоглянуті, невиховані. Кішка — обстрижена від голови до хвоста. Певне, на такі «милі дитячі забавки» батьки не звертають уваги. Хата скособочена, стеля обвисла. Во-

рота розхитані, аж торохтять, як до них доторкнутися. Навіть лежанка з каміння «наче присіла й роз'їхалась», а камінья «повипиралось із неї, як ребра сухої шапки». [9.210] Їсти в хаті не варено. Якби не приїхали Кайдаші, то, напевне, й тих чорних, як земля, вареників із лісовими суницями не зварили б...

— Чи ці люди такі вбогі, чи Балашиха зовсім не хазяйка? — задає собі цілком слушне запитання чепурна й хазяйновита Кайдашиха.

Що Балаші вбогі — це очевидно. Та невже треба бути багатим, щоб полагодити ворота? Якого багатства потрібно, щоб перекласти лежанку, каміння в якої роз'їхалось і повипиралося, як ребра в шапки? Нову хату поставити — потрібні кошти. Але ж укріпити ворота чи перекласти лежанку можна й без жодних затрат! Треба лише мати руки й бажання.

Руки — є, бо батько Мелашчин «ще молодий чоловік». [9.211] Отже, немає бажання.

Це люди, що змирилися зі своїм статусом «зліднів». Вони навіть не намагаються хоч якось прикрити своє убожество, хоч щось зробити для того, щоб скрасити своє життя й бодай у людських очах виглядіти більш гідно. Це зледащілі, упокорені люди, байдужі до життя й до себе самих — представники отих морально знищених, темних «народних мас», таких же, як і ті, що за кварту горілки й шматок Беркового оселедця вмиють зрадили спільну справу, заініційовану Карпом, і потрапили в цілковиту залежність від хитрого шинкаря. Люди, що живуть «сьогоднішнім» днем, навіть не задумуючись над тим, що можуть змінити в дні «завтрашньому», і вже, власне, не відчувати потреби в якихось змінах.

Отже, це також люди з деформованою психікою, зі скаліченими душами, й авторка цих рядків не бере на себе сміливість з певністю сказати, яка деформація і яке каліцтво душ страшніше — кайдашівське чи балашівське.

Думається все-таки, що — балашівське. Бо Кайдаші, в силу своїх непересічних особистих якостей, хоч залишаються живими, діяльними. Інша справа, що ці непересічні якості й ця життєва активність спрямовуються на дріб'язкові цілі, що Кайдаші, як лермонтовський Печорін, «увлеклись приманками страстей пустых» і, як тургенівський Рудін, «не сделали ничего достойного» їхніх сил, не залишили ніякого благотворного сліду.

Чому так сталося? Хто? Чи що завалило скарби в їхніх душах «дрянью и наносным сором»?

Нечуй-Левицький в жодному місці повісті не підкреслює причин цього духовного каліцтва, за винятком кількох глухих нагуків на згубні наслідки кріпосної неволі в психології селян. Проте сам виклад матеріалу, змалювання характерів, як і логіка висвітлення життєвих колізій та образів у попередніх творах письменника, дозволяють визначити ці причини.

Так лібрето опери «Маруся Богуславка», написане Нечуєм-Левицьким в Кишиневі у 1875 році, Ф. Міщук називає прологом «до подальшої розмови про реальні й фальшиві мірки людського щастя, про зв'язок духовних запитів... персонажів з традиціями власного народу» [10.492], а пізніші історичні романи письменника цілком слушно вважає «продовженням художнього дослідження причин внутрішніх (моральних, духовних) деформацій людини, а то й окремих суспільних верств». [10.492]

Таким же дослідженням причин моральних і духовних деформацій «цілих суспільних верств» є й «Старосвітські батюшки і матушки», «Афонський пройдисвіт», «Бурлачка» та інші твори письменника.

Починаючи від «Причепа» (1869 р.), чи не в кожному наступному своєму творі Нечуй-Левицький, як діагност народних хвороб, ставить питання про причини знищення духу в душі українця, по ті деформації в суспільному житті, що незмінно призводять до деформацій у людській душі, а відтак — і до виродження нації.

Ці суспільні деформації неважко простежити й за повістю «Кайдашева сім'я», хоч, як зауважувалось вище, прямої, акцентованої вказівки на них у творі годі шукати, за винятком кількох нагуків на «панщинний» спадок в житті й характерах персонажів.

Так, говорячи про пристрась старого Омелька Кайдаша до чарки, письменник зауважує: «Він був добрий стельмах і заробляв добрі гроші, але ніяк не міг вдержати їх в руках. Гроші втікали до шинкаря. Панщина поклала на Кайдашеві свій напечаток». [9.168] Думка зрозуміла: невільна людина неспроможна сама впливати на своє життя, шукає розради, забуття проблем у п'яному запамороченні.

Розповіді про спробу боротьби із Берковим шинкарським засиллям, яке залишило без прибутку громадський шинок, передує заувага: «Минуло чимало років після панщини. Громада трохи заворушилася і почала встоювати за свою правду». [9.265] Знову все ясно: «панщина», неволя вбила громадську ініціативу, умертвила душі, й потрібно було

«чимало років», щоб селяни поволі почали оживати, виявились здатними хоч до якоїсь дії.

Проте, й «чимало років» не вивітрили із селянських душ рабський, лакейський дух, звичку догоджати чужому, сильнішому, — дух меншовартості, що заставляє відчувати мало не щастя від «панської» уваги та ласки.

Варто було Беркові у відсутність Карпа назвати селян «добрими людьми», перехрестити лоба й запевнити в пошануванні громади та православної віри, пригостити оселедцем та дармовою чаркою горілки, як «давні панщинники» «розтали, як віск». І знову «понесли люди мішками пашню в Беркову комору, а Берко... дивився, як п'яні мужики валяються під його шинком, та зараз-таки й підняв ціну на горілку в усіх шинках». [9.268]

І що з того, що Берко — далеко не пан! Для затурканого й забитого, упослідженого віковим безправ'ям українського селянина «паном» є кожен чужак, що має більше грошей, ніж він, більше прав, ніж він, хто не подібний до нього. Бо неподібний, інший — значило для селянина вищий, кращий, щасливіший.

Та й хіба тільки для селянина? Нехай кожен, хто читає ці рядки (а це — скоріше всього — учитель української мови й літератури!), згадає, якою мовою він говорить у магазині, в трамваї, тролейбусі великого міста? Як відповідає на телефонний дзвінок, коли чує на протилежному кінці дроту російську мову?..

і не втішайте себе тим, що робите ви це із толерантності, із побоювання, що співбесіднику буде важко вас зрозуміти.

То у вас озивається отой давній (а, вірніше, зовсім недавній...) «панщанник», який, будучи впевненим, що чуже — «вище», «краще», соромиться, аби хтось не подумав часом, що він того «кращого» й «вищого» не опанував, відстав у розвитку...

Бо «панщина» — це не просто фізичне рабство, підневільна праця. Це — духовне каліцтво — втрата людиною гідності, самоповаги, концентрація всіх внутрішніх сил на одному: як вижити, як зберегти своє фізичне, чи то пак, біологічне існування. «Панщина» — в якому б вигляді і в якій формі вона б не виявилася (фізичній чи ідеологічній) — це знищення Людини в людині.

Так! В різні «панщинні» часи були і Миколи Джері, і Світличні, і Стуси, які, щоб зберегти Людину в собі, відмовлялися від запропонованих їм умов фізичного існування. Але в усі часи таких були одиниці. Більшості залишалося приймати ці умови й або пристосовувати себе до них, намагаючись шляхом лицемірства,

дворушництва, хитрощів і жорстокості перескочити із стану гноблених у стан гнобителів (тип Кайдашихи), або шукати можливості бодай на час абстрагуватися від цих умов, поринаючи в п'янство, у віру (Кайдаш), у блуд (Олеся Балабуха із «Старосвітських батюшок і матушок»), у стягання (Онися Моссаковська із цього ж твору). Але в кожному випадку ми бачимо людей з великим душевним чи вольовим потенціалом і неможливістю його реалізації; протиріччя між закладеними в людині можливостями і дріб'язковістю, аморальністю умов життя, а отже й дріб'язковістю та аморальністю її справ.

«До какой степени ожесточения и безнравственности может довести человека вечно неудовлетворенная жажда истинной деятельности», — писав про Печоріна Віссаріон Белінський. [1.81-82]

Це — про нашу Мотрю, про Кайдашиху, про Олесю Балабуху й Онисю Моссаковську, про Карпа... Це про Кайдаша й Лавріна, які за інших умов могли б стати апостолами добра й краси, носіями високих ідеалів духовності. І не має значення те, що вони не декларують та й не усвідомлюють цієї «жажды». Вона нуртує в них і, не маючи виходу на «истинную деятельность», виривається назовні в спотворених формах.

У цікавій роботі учительки Марії Турчин із Бережан «Всеобіймаюче око» письменника Нечуя» [12.14] висловлена слушна думка, що «причиню всіх конфліктів» у сім'ї Кайдашів «є відсутність любові між людьми і брак любові до Бога».

«Безперечно, — зауважую авторка названої статті, — багато що в сімейних стосунках Кайданів зумовлене соціальними обставинами: у цих людей не було змоги вийти за межі свого середовища, піднятися над неосвіченістю, безкультур'ям. Але, розкриваючи внутрішній світ своїх персонажів автор... підкреслює слабкість характеру Кайдаша, невідповідність між його намірами і їх реалізацією, а в кожному вчинкові Марусі Кайдашихи виставляє напоказ її лицемірство..., лайливість, свідоме бажання знущатись над тими, над ким можна». [12.16]

Усе правильно: є і віз, є і кінь. От тільки віз поставлений попереду коня. Бо саме соціальні умови й спотворили характери й душі персонажів повісті.

Панщина, неволя не тільки зробила народ убогим матеріально. Вона зубожила його морально, духовно: відібрала в нього гідність господаря, вбила хіть до праці, сором за свою злиденність (Балаші й оті «давні панщанники»,

що полакомились на Беркові оселедці...), бо злиденними були всі, а працю на чужій ниві, працю з-під нагая любити було неможливо. І чи слід дивуватися, що люди, в яких ще залишилось почуття самоповаги, в умовах отого вище згадуваного безкультур'я та неосвіченості, в умовах «бездорожжя» («не маючи змоги вийти за межі середовища», як слушно зауважує М. Турчин), всі свої сили кидають на те, щоб утвердити себе в статусі господаря (Карпо, Мотря, Лаврін), вилізти із колишньої злиденності?

Саме неволя — соціальна й національна — стала причиною безкультур'я і неосвіченості, на що вказував навіть «вождь світового пролетаріату» В. І. Ленін, співставляючи подорожні записи Павла Алепського (1656 р.) про ледь чи не поголовну грамотність українського населення із даними всеросійського перепису населення 1897 р. згідно якого грамотних в Україні виявилось лише 13 %.

Той же Павло Алепський, подорожуючи Україною, дивувався високій культурі побуту та взаємостосунків українського люду. Культура ця трималась на віковичній традиції, підтримуваній обрядом, що духовно збагачував одноманітність селянського життя, давав простір для реалізації творчого потенціалу народу: пошанування землі, вод, лісів і гаїв, роду, родини.

Неволя відібрала в народі землю, ліси, ріки, гаї, порушила святість родинного життя — яка бо вже там святість, як з панської волі родину можна було вмить зруйнувати і навіть збездистити!..

Вище вже йшлося про те, що упослідженість народу — носія культури призводить до упослідженості самої культури, і кожен, хто будь-яким чином прагне змінити свій суспільний статус, тобто «вирватись за межі свого середовища», намагається, перш за все, заманіфестувати свій розрив з цією культурою упосліджених і схопити бодай поверхові форми культури панівних верств. До чого це призводить, Нечуй-Левицький показав і на прикладі Лемішки-Лемішківського, і кантоніста Івана — сина московки Ганни, і Кайдашихи (приклади з життя кожен може навести сам!).

Обездуховленості народу величезною мірою сприяла Російська Церква — «Церква без Бога»,¹ яка замість української віри «на рівні серця» — особистісного, душевного спілкування з Бо-

---

¹ Відомий вислів професора Духовної академії, історика В. О. Ключевського: «На Западе — Бог без Церкви, в Росии — Церковь без Бога».

гом, принесли релігійний фанатизм та мертво букву й обряд.

Церква, що сприймалася народом як місце зустрічі з Богом, місце духомнаповнення й духомочищення, перетворилася на придаток світської влади, місце торгу й облуди нечестивців. Доказом цьому є виразні антиклерикальні (не антирелігійні!) сцени в повісті «Кайдашева сім'я» та в інших творах письменника.

Чи ж слід дивуватися, що окрім Кайдаша з його самотньою дитинною (і в сенсі чистоти й простоти, і в сенсі слабкості й беззахисності, відсутності вольового первня...) душею, ніхто із Кайданів до церкви не ходить, постів не дотримується, а Карпо з Лавріном навіть глузують із батькової побожності.

Обездуховлена Церква вкрала, вигнала Бога з душі українця, а бога поза душею українець не вмів любити, бо якщо Бога немає в душі людини, то для неї його немає взагалі.

Жива душа не терпить пустоти. І там, де знищені, знецінені реальні цінності, їх місце неминуче займають цінності фальшиві.

Там, де немає простору для корисної, конструктивної діяльності, сильна, внутрішньо активна людина неминуче стає на шлях діяльності деструктивної, а слабка — ламається і втрачає себе. Хоч, за великим рахунком, втрачають себе і ті, й інші...

Так найкомедійніша повість української літератури стає одним із найтрагічніших творів про морок бездорожжя, зумовленого підневільним станом народу, про обміління й деморалізацію особистості, про знекровлення й виродження нації в умовах неволі та бездержав'я.

ПІСЛЯМОВА

На жаль, окремі зміни в підручниках з української літератури, спрямовані на усунення більшовицьких ідеологем і класових підходів до трактування творів української класичної літератури, не торкнулися хрестоматій, які свого часу уклалися саме з огляду на ці ідеологеми та підходи.

Адаптований текст великого за обсягом твору компонувався так, щоб унаочнити ідеологічні постулати, які вчитель повинен був пропагувати на уроці, чи підтверджувати ідеї, приписувані письменнику, навіть у таких випадках, коли із твору ці ідеї жодним чином не впливали. Прикладом може служити те ж “викриття суперечностей пореформеного села, зумовлених приватною власністю на землю”, в щойно розглянутому творі І. С. Нечуя-Левицького, хоч в жодному рядку повісті ми не знайдемо жодної “суперечності”, пов’язаної саме з цією проблемою. (Город, який міряла поясом Мотря, як ми бачили, до “суперечностей пореформеного села” стосунку не має, бо його при хаті мав кожен кріпак і за нього, точнісінько так, як і за мотовило чи за півня, можна було, при бажанні, побитися й у “дореформеному” селі за кріпаччини).

У тексті повісті “Кайдашева сім’я”, визнаному канонічним (Київське видання 1887 року), є єдиний епізод, що відображає “суперечності пореформеного села”, – це опис боротьби (і поразки в ній) селян із шинкарем, який спершу позбавив прибутку громадський шинок, а далі й цілком заволодів ним.

Епізод, дійсно, стосується проблем саме пореформеного села (бо до реформи сільська громада не могла мати громадської власності – все належало панові) й підкреслює, що тривала неволя деформує психіку народу, і, навіть отримавши волю, він ще довго залишається “психологічним невільником”, яким легко маніпулювати, якого легко одурити чи купити задешево.

Думається, що сьогодні ця проблема є актуальною. Проте в адаптованому хрестоматійному тексті цього епізоду немає, як немає жодного епізоду, що давав би можливість всебічно й повно розкрити образ старого Кайдаша – найскладніший і найтрагічніший образ повісті.

Цілком очевидно, що шкільні хрестоматії потребують змін. І зміни ці повинні торкнутися не тільки номенклатури творів та письменників (те вилучили – інше додали...), а й глибинного перегляду великих за обсягом класичних творів під кутом зору саме адекватного їх прочитання: адаптовані тексти мають доносити до учня втілені в художніх образах думки, погляди, світовідчуття самих письменників, а не тенденційних інтерпретаторів їхніх творів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білецький О. І. Нечуй-Левицький // Від давнини до сучасності. Т. І. — К.: Держлітвидав, 1960.
  2. Белинский В. Г. Герой нашего времени // М. Ю. Лермонтов в русской критике. — М.: Советская Россия, 1985.
  3. Вишневська Н. О. Проблема канонічного тексту повістей «Микола Джеря» та «Кайдашева сім'я» І. С. Нечуя-Левицького // Питання текстології. Вип.. І. — К.: Наукова думка, 1958.
  4. Добролюбов Н. А. Что такое обломовщина? // Русская литературная критика 1860-х годов. — М.: Просвещение, 1984.
  5. Іванченко Р. Г. Іван Нечуй-Левицький. Нарис життя і творчості. — К.: Дніпро, 1980.
  6. Крутикова Н. Є. Творчість Нечуя-Левицького. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961.
  7. Кульчицький О. Основи філософії і філософських наук. — Мюнхен – Львів, 1995.
  8. Нечуй-Левицький І. С. Зібрання творів у десяти томах. — К.: Наукова думка, 1961.
  9. Нечуй-Левицький І. С. Кайдашева сім'я. Твори в 2 томах, т. 2. — К.: Наукова думка, 1986.
  10. Міщук Р. Уроки історії — уроки моральності // Іван Нечуй-Левицький. Князь Єремія Вишневецький, Гетьман Іван Виговський. — К.: Дніпро, 1991.
  11. Турчин М. Всеобіймаюче око письменника Нечуя // Дивослово, 2005, ч. 7.
  12. Фецак В. В. Іван Нечуй-Левицький // Українська література. Підручник для 10 класу за ред. проф. В. М. Борщевсько-го. — К.: Радянська школа, 1990.
  13. Франко І. Твори в 50 томах. Т 35. — К.: Держлітвидав, 1980.
  14. Хропко П. Українська література. Підручник для 10 класу. — К.: Освіта, 1997.
  15. Чернышевский Н. Г. Очерки литературы гоголевского периода // М. Ю. Лермонтов в русской критике. — М.: Советская Россия, 1985.
- Шаблювський І. Вивчення творчості І. С. Нечуя-Левицького у школі. — К.: Радянська школа, 1989.

Наукове видання

Галина Анатоліївна МОГИЛЬНИЦЬКА

ЛЮДИ НА БЕЗДОРИЖЖІ
(КОМЕДІЯ ПРО ТРАГЕДІЮ)

До проблеми адекватного
прочитання української класики

На допомогу учителю-словеснику

Технічний редактор Л. Нарушевич

Підписано до друку 25.03.2008. Формат 60x84 1/16
Гарнітура Bodoni СТТ. Друк офсетний.
Фіз. друк. арк. 2,0. Ум. друк. арк. 1,9.
Тираж 1000 прим. Зам. № 218.

Видавничо-поліграфічне підприємство «Друкарський дім»
Свідоцтво ДК №1732 від 29.03.2004.
Одеса, Італійський бульвар, 1
Тел.: 32-82-04